

Л.Ю.Хобта*

СУСПІЛЬНА ЗНАЧУЩІСТЬ МЕЦЕНАТСТВА, БЛАГОДІЙНОСТІ ТА СПОНСОРСТВА: СВІТОВИЙ КОНТЕКСТ

Аналізується процес виникнення та еволюції благодійності й меценатства як суспільного явища у світі, а також в Україні. Підкреслюється, що українські меценати усвідомлювали, що їхня добродійна діяльність іде на користь українству як такому.

Уся історія людства – здавна й до сьогодні – містить незлічені прояви благочинності, жертвовності та готовності покласти на олтар гуманності не тільки й не стільки уявні духовні цінності, які, природно, із плином часу втрачають актуальність і відповідність наявним стандартам людської життєдіяльності, а саме реальні порухи, спрямовані на допомогу нужденним, злиденним, хворим.

Сучасні умови міжлюдських стосунків зовні набули новітнього забарвлення (але насправді від тих-таки прадавніх часів не зазнали суттєвих змін, попри фантастичний технічний і технологічний поступ). Вишуканий дизайн інтернет-сайтів часто-густо не в змозі приховати убожество думок, а нестримний захват від необмеженої свободи спілкування відкриває шлюзи для суржика або ж ненормативної лексики. Водночас дедалі більшого поширення (й сучасні комунікаційні засоби цьому сприяють) набуває термінологічна плутанина, коли усталені визначення втрачають первісне, природне тлумачення та, зрештою, здоровий глузд.

Це вповні стосується таких дефініцій, як “меценатство”, “спонсорство”, “благодійність”, “милосердя”. Тому уявляється актуальним показати еволюцію цих понять як у площині реального життя, так і в науковому й законодавчому обігу.

Поняття “меценатство” асоціюється з постаттю давньоримського політика та громадського діяча Гая Цильнія Мецената (народився між 74 і 64 рр., помер 8 р. до н. е.). Уже через сто років після його смерті класик римської епіграми Марціал ужив це ім’я в загальному сенсі: “Були б Меценати, Флакк, а Маронів не бракуватиме”, що можна розтлумачити так: “Були б покровителі поезії, а поетів не бракуватиме”. Утім, природно, меценатство як явище виникло набагато раніше. Так, достеменно відомо, що у Феспіях (Давня Греція) значні кошти виділялися для передачі предметів мистецтва місцевому храму й на проведення загальногрецьких урочистостей поетів і музикантів.

На певні відомості щодо цього можна натрапити, читаючи Гомерову “Одисею”. Так, Євмей зауважує Антіною: “Хто став би чужинців шукати по світах і приводити до себе на батьківщину? Хіба лише таких, хто для його рідної землі буде корисний; таких, як віщун, зцілитель хвороб, тесляр або ж богами натхненний співак, що всолоджує нам серце піснею. Подібні повсюдно бажані на всьому світі”. У тій-таки “Одисей” згадуються аеди (виконавці епічних пісень у супроводі струнних музичних інструментів), які, за Гомером, користувалися великою пошаною при царських дворах. За іншими джерелами, вони мандрували по всій Греції (навряд чи до цього вдалися б цілком забезпечені люди). Один із них, ав-

* Хобта Лариса Юріївна – здобувачка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

тор “Гімну Деметрі”, звертається до цієї богині плодючості з проханням надати йому хліба досхочу як винагороду за пісню. Відомо, що чималі винагороди отримували й давньогрецькі поети-трагіки та комедіографи, а “батька історії” Геродота щедро стимулювали афінські можновладці.

У III ст. до н. е. давньоримські скриби (літератори) й гістріони (актори) з дозволу сенату отримали право на зібрання та відправи в храмі Мінерви на Авентинському пагорбі. Там вони здебільшого заробляли складанням од та епіграм на замовлення патриціїв або ж для народних святкувань. Але все це було лише винагородою за певну інтелектуальну працю й, за великим рахунком, до меценатства в сучасному його розумінні навряд чи мало відношення.

Повертаючись до постаті Мецената, варто відзначити, що діяльність його гуртка, який об'єднував державних діячів та тих, кого нині йменують представниками творчої інтелігенції, у найтісніший спосіб була пов'язана з політичною ситуацією в державі. Перше століття до Різдва Христова принесло Римській імперії тяжкі випробування – відбувалася перманентна громадянська війна, імперія перебувала на межі існування. І коли, урешті-решт, запанував мир, суспільство конче потребувало розмаїтих проявів порозуміння, спілкування, контактування. Гурток Мецената якнайповніше ввібрав позитивні традиції попередніх епох. Адже раніше в Римській імперії існували подібні об'єднання політиків та митців. Так, у II ст. до н. е. в гуртку славетного полководця Сципіона Африканського-молодшого, котрого сучасники характеризували як палкого шанувальника еллінської культури, брали участь знаменитий історик Полібій (він, хоч і був полоненим греком, але високо цинив римський державний устрій), філософ Панетій, поет Гай Луцилій, драматург Публій Теренцій (африканський раб), який вийшов за межі тодішніх традиційних комедійних схем, увівши у свої твори нові етичні й гуманістичні мотиви. Подібна атмосфера була притаманна й гуртку Мецената, хоча мала місце певна відмінність: якщо в попередні епохи стосунки між главами гуртків та їхніми членами були як ієрархічно-клієнтськими, так і рівноправно-дружніми, то в гуртку Мецената вони накладалися одне на одне. Візьмемо до уваги те, що соціальне становище поетів, членів гуртка, подекуди було нижче середнього. Так, Вергілій – син дрібного селянина з поденників, Горацій – онук вільновідпущеника, Проперцій – із вершників, розорених конфіскаціями.

Хоча життя Мецената не досліджувалося достатньо ані римськими істориками, ані авторами нинішнього часу, наявні відомості дозволяють визначити виняткову роль цієї людини у формуванні якісно нових явищ суспільно-мистецького життя. Гурток існував порівняно недовго: він склався 40 р. до н. е. та почав зникати після 23 р. Але його діяльність справила великий вплив на суспільство. Вершник, який ніколи не обіймав державних посад, Меценат, за свідченням римського історика Патеркула, мав вдачу воїстину невсипущу, пильну й дійову, коли справа потребувала старанності. Водночас історик відзначав здатність Мецената відволікатися від справ та розслаблятися на дозвіллі. Тобто він був людиною, і ніщо людське йому не було чуже.

Знаменитий історик і письменник Гай Транквілл Светоній у своєму фундаментальному творі “Життя дванадцяти цезарів” кілька разів згадує Мецената та його стосунки з імператором Августом, який хоча й зосередив у своїх руках після перемоги над Марком Антонієм владу, але зробив це в межах принципату, зберігши традиційні республіканські інститути. Імператор мав із Меценатом досить тісні, дружні взаємини. Він завжди прагнув помірності й висміював свого приятеля за його “напомаджені кучерики” й навіть писав на нього пародії. Натомість взаємини Мецената з Вергілієм та Горацієм були дещо відмінними. Якщо він писав вірші з побутовим і науковим забарвленням, то згаданих поетів, яким останній протегував, спонукав писати на високі теми. У поемі “Георгіки” Вергілій звертався до патрона зі словами “нелегка твоя поведінка” й далі: “без тебе розум не замахується ні на що високе”. Відомо, що цей твір Вергілій напи-

сав на честь Мецената, і той не в останню чергу тому й урятував поета від неминучої загибелі. Коли ж Вергілій створив славетну “Енеїду”, то в хорі критики лунали неприховані образи на адресу поета на кшталт “цей підкидьок Мецената”. Не уникнув образ і Горацій, якому постійно дорікали його походженням: “Скільки разів я бачив, як твій батько втирав носа рукавом!” Без сумніву, доля Вергілія та Горація була б трагічною, якби не дружня підтримка й протегування з боку імператора Августа та Мецената.

Автор цієї статті так детально торкається постаті останнього та його благочинної діяльності тому, що цей діяч є першою в історії особою, яка не лише матеріально підтримувала митців (хоча це мало місце й раніше, і навіть подекуди викликало неадекватну реакцію опікуваних; так, коли Меценат запросив Горація завітати до нього з подарованого маєтку, поет гордовито відмовився й повідомив письмово, що готовий позбутися останнього заради своєї незалежності), а передусім у тому, що створювалося сприятливе для митців побутове та творче середовище, в якому було напрочуд затишно творцям і їхньому покровителеві.

Варто зняти той флер надмірного захоплення ідеалізованим образом імператора Августа, який був причетний до діяльності Мецената найімовірніше із суто політичних міркувань, аніж дбаючи про розвиток літератури й мистецтва. На його совісті багато злочинів, спрямованих саме проти інтелектуалів (убивство Цицерона, який багато в чому прислужився Августові, поета Корнелія Галла, який, до речі, був другом його юності, довічне вигнання Овідія, а також оратора Кассія Севера). Утім, подібними прикладами аж ніяк не благочинної причетності тиранів до меценатства рясніє історія людства. Сам же Меценат зміг подолати зрозумілу заздрість до справжніх талантів та невтоленну пиху літературодилетанта й піднявся до всілякого сприяння творчості митців (хоча й не без замилування лестощами на його адресу з боку опікуваних ним літераторів). Недарма славетний епіграміст Марціал, який жив століття по тому й потерпав від злиднів, із гіркотою писав: “Якби ж Августа нам блаженні боги повернули, якби ж знову Мецената повернули тобі, Риме!” Значення його як неповторної особистості зростає, якщо звернутися до реалій доби Марціала. Маючи непересічний талант і розуміючи, ким насправді є, він був цілковито позбавлений почуття гордості та гідності й готовий був продавати свій талант за безцінь, мешкав на горіщі та ледь животів у побутовому сенсі цього слова. Горацій і Вергілій у порівнянні з Марціалом розкошували, але то було за часів Мецената...

У подальшій історії талановитих людей, на жаль, спіткала найчастіше доля Марціала, а не Горація та Вергілія. І це тривало багато століть – аж до доби Відродження. Дослідники не випадково визначають цю пору як “золотий вік” меценатства. XIV–XVI ст. в Італії, XV–XVI ст. в інших європейських країнах сформува-ли кардинально новий підхід до оцінки діяльності митців. Тоді можновладці почали змагатися за увагу з боку літераторів, художників, скульпторів, причому цей процес відчутно переважав спроби митців (найчастіше принизливі, як це траплялося в прадавні часи) привернути до себе увагу сильних світу цього.

Власне в Італії подібні явища, хоч спершу й не масово, почали спостерігатися в добу Проторенесансу (XIII – початок XIV ст.), коли в мистецтві та культурі давалося взнаки зростання світських тенденцій, поступове звернення до античних традицій. Саме тоді з’явилися такі духовні велети, як поет Данте Аліг’єрі, скульптор Нікколо Пізано, архітектор Арнольдо ді Камбіо, художники Джотто ді Бондоне й П’єтро Кавалліні. Вони сміливо відходили від канонів Середньовіччя. Данте, за висловом Ф.Енгельса, був “останнім поетом Середньовіччя й водночас першим поетом Нового часу”, про що свідчив перехід молодого Данте на позиції прихильників напряду “Дольче стил ново”, а згодом “Божественна комедія” почала правити за справжню поетичну енциклопедію тогочасного світу. Джотто вперше в історії відтворив релігійні епізоди на земних заса-

дах, а біблійні легенди під його пензлем набули небаченої доти реальності та переконливості.

Проторенесанс, а особливо Ренесанс, кинули виклик феодальній зверхності стосовно митців і вперше в історії людської цивілізації надали небувалі соціально-суспільної значущості творчості. Славнозвісний поет Франческо Петрарка – родоначальник гуманістичної культури Відродження – часом навіть втомлювався від надмірної уваги з боку меценатів (відомо, що папи й королі дарували йому коштовні презенти) і всіляко боронив свою незалежність. Утім, це не завадило йому отримати посаду комеса в палаці й бути каноніком у кількох капітулах (церковних радах, що брали участь в управлінні єпархіями).

Показові факти просто-таки обожнювання творців-літераторів. Так, коли 1416 р. Леонардо Бруні подав флорентійським можновладцям перший том своєї “Історії”, ті видали спеціальний декрет, яким автор та його нащадки звільнялися від сплати податків, аби “отримати гідну подяку народу за увічнення слави республіки”.

Золота доба меценатства не була вічною, і згодом, хоч бенефіції на адресу діячів мистецтва не виходили з моди, ставлення до них набуло дещо іншого забарвлення. У Франції XVI та подальших століть королі ставилися до митців уже з меншим пієтетом: поет Клеман Маро отримував платню як маршалок, а видатний драматург і актор Жан-Батіст Мольєр – як палацовий шпалерник. Про славетного байкаря Жана де Лафонтена його меценатка мадам де Саблієр висловила таким чином: “Я розпустила весь дім, залишивши лише собаку, кішку й Лафонтена”. Із плином часу ця тенденція не розвивалася на користь митців. Щоправда, Наполеон на початку XIX ст. висловився начебто обнадійливо: “Якби Корнель був живий, я зробив би його маркізом”, натякаючи на те, що тогочасній Франції бракувало справжніх літературних талантів. Згодом імператор уже не приховував роздратування: “Подейкують, що у Франції немає поетів, а що скаже із цього приводу міністр внутрішніх справ?” Справді, той період не був дуже врожайним на славетних літераторів, але все ж не можна обминути постаті поета-лірика Евариста Парні, прозаїків Франсуа Шатобріана, Жермен де Сталь та Бенжамена Констана.

Подібною була ситуація й на німецьких теренах. Ваймарський герцог, прихильник французької драми, змушував Гете й Шиллера займатися перекладами творів Вольтера, усіляко втручався в їхню творчість. Практично не існувало навіть зародку елементів авторського права, свавілля видавців було цілковитим і всеосяжним. “Не продається вдохновенье, но можно рукопись продать”, – ці пушкінські рядки містили більше бажаного, ніж реально існуючого. Треба зауважити, що подібна ситуація залежала не стільки від особистих рис того чи іншого мецената, скільки від стану суспільства. Зрештою, така залежність властива всім іншим епохам в історії людської цивілізації.

Благодійність як суспільне явище є однією з найдавніших руських традицій, яка виникла й пустила коріння в країні водночас із християнізацією. Одна з основних християнських заповідей блаженства твердить, що милостиві – це люди, які мають добре серце, милосердні, співчутливі до страждань, готові завжди допомогти чим можуть усім, хто потребує допомоги. Навички благодійної діяльності на Русі виховувалися змалку. Як правило, найбільшого поширення в ті часи набуло роздавання милостині, котре поєднувало в собі практичну допомогу нужденним та духовно-моральне вдосконалення. Любов до ближнього знаходила свій прояв у тому, щоб нагодувати голодних, напувати спраглих, відвідати ув’язненого. Але водночас благодійність була не лише свідченням суспільної впорядкованості, а, перш за все, необхідною умовою особистого морального здоров’я. Давньоруський благодійник нерідко меншою мірою дбав про те, щоб його добрі справи підвищували рівень чийогось добробуту, а, скоріше, про те, щоб піднести рівень власного духовного вдосконалення. Певно, тими міркуваннями

керувався князь Ярослав Мудрий, якому загалом були властиве творче начало, почуття співпереживання, котре підтримувалося сильною вірою й тим, що нині йменується патріотизмом. При ньому активно розбудовувалися монастирі та храми (зокрема, величний Софійський собор у Києві). Він, якщо говорити сучасною мовою, спонсорував переклади візантійських творів на давньослов'янську й сприяв розвиткові літописання.

У Давній Русі панувалася й оцінювалася здебільшого особиста, безпосередня благодійність, що передавалася з рук у руки, причому бажано потай від сторонніх очей. “До раю потрапляють за святої милостині: жебрак багатієм живиться, а багатій молитвою жебрака”, – таким було моральне підґрунтя Русі. Благодійник мав оцінити людську нужденність, яку він полегшував заради того, щоб отримати моральну користь, а нужденний мав бачити останнього, аби знати, за кого молитися. Отже, благодійність тоді була, так би мовити, зацікавлена в існуванні жебрацтва. Показово, що князі, а згодом і царі, напередодні великих релігійних свят удосвіта потай відвідували в'язниці й богадільні, де особисто роздавали милостиню в'язням та нужденним. Інколи приходили й до вбогих, що мешкали окремо.

Що більш дужчим почувалося християнство на Русі, тим більше церква й, особливо, монастирі перебирала на себе проблеми опікування нужденними. Цьому сприяло те, що давньоруські князі передавали православній церкві так звану “десятину” – десяту частину своїх доходів (цікаво, що католицька “церковна десятина” в середньовіччі передбачала привласнення церквою десятої частини врожаїв населення). Повсюдно монастирі засновували богадільні, де безоплатно лікували нужденних.

Фактично до кінця XVII ст. благодійницьку діяльність монополізувала церква, і саме їй передавали пожертви доброзичливці. Певною мірою процес “монополізації” благодійності церквою пояснюється тим, що татаро-монгольська навала та феодальна роздрібненість радикально обмежили можливості князів і боярства брати участь у допомозі нужденним.

Жебрацтво перетворилося на природне тло й правило за своєю рідною й необхідною деталлю східнослов'янського пейзажу. Тодішнє суспільство вбачало в жебрацтві якусь містичну, Богом створену нагоду піклуванням про нужденних спокутувати свої гріхи. Відгомін тих уявлень про милосердя через століття дійшов і до нашої прагматичної й украй несентиментальної доби.

Варто згадати про неписані, але від того не менш дієві складові кодексу козацького лицарства, до яких входило поняття благодійності, на що свого часу вказував Д.І.Яворницький.

В Україні перші ознаки меценатства як явища зафіксовано в XVII ст. Варто назвати тих, хто увічнив свої імена безкорисливим піклуванням про Київ та киян: Галшка Гулевичівна (подарувала свою садибу для майбутньої Києво-Могилянської колегії, а згодом академії), Петро Могила (митрополит і письменник, який заснував цю колегію, відбудував стародавні Десятинну й Василівську церкви, а також протегував письменникам, художникам та книгодрукуванню), гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (пожертви Братському монастирю і його школі), гетьман Іван Мазепа (спорудження великих храмів на Подолі й Печерську), полковник Михайло Миклашевський (засновник Георгіївського собору Видубицького монастиря), міщанин Петро на прізвисько “Залізний Гріш” (зведення церкви Миколи Притиска на Подолі). Ці та інші факти, без жодного сумніву, є віддзеркаленням тієї моральної й духовної оцінки благодійництва в українському суспільстві, яка походить від давніх традицій, що формулювалися приблизно так: подаймо щиросердно гріш тому, для кого він є найбільш потрібний сьогодні. Недарма ж в одній зі старовинних колядок народ засуджував відмову робити благодійні вчинки.